

A FISKÁLIS-KATONAI ÁLLAM KEZDETEI EURÓPÁBAN A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

„Pecunia nervus belli” és a hadügyi forradalom

A „pecunia nervus belli”, illetve „pecunia nervus rerum” kifejezések antik szerzőkre vezethetők vissza, jelentésük ’a háború/a dolgok éltető ereje a pénz’.¹ Ez az aforizma a 16. századtól vált egyre népszerűbbé és sokkal elterjedtebbé, mint a – hibásan – Raimondo Montecuccolinak (1609–1680) tulajdonított kijelentés, miszerint a háborúhoz három dolog szükséges: „pénz, pénz és még egyszer pénz”.² V. Károly 1524-ben öccsének, a későbbi I. Ferdinándnak címzett levelében az alábbi formában vetette papírra: „l’argent est le nerf et force de la guerre”.³ I. Ferdinánd magyar és cseh király, a későbbi német–római császár 1552-ben egyik magyarországi hivatali utasításában pedig így használta: „Proventus nostri, qui sunt rerum omnium et praecipuae belli nervi.”⁴ A kora újkorban a „pecunia nervus belli” volt szinte minden kormányzati pénzügyi döntésnek a kiindulópontja.

¹ Michael Stolleis: Pecunia nervus rerum. Zur Diskussion um Steuerloste und Staatsverschuldung im 17. Jahrhundert. In: *Uő: Pecunia nervus rerum. Zur Staatsfinanzierung der frühen Neuzeit.* Frankfurt am Main 1983. 63–67. A kifejezés eredetét ókori – preszokratikus – görög auctorokra lehet visszavezetni, a kora újkorban Ciceróra, Plutarkhoszra, Tacitusra és más szerzőkre hivatkozva használták. *Uő: „Pecunia nervus rerum” – Die Finanzfrage in der deutschen Staatsräsonliteratur des 17. Jahrhunderts.* In: *Finanzen und Staatsräson in Italien und Deutschland in der frühen Neuzeit.* Hrsg. Aldo de Madalena – Hermann Kellenbenz. (Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient. 4.) Berlin 1992. 21.

² Stolleis, M.: Zur Diskussion i. m. 64. A Montecuccolinak tulajdonított aforizmát („Danari, danari e poi danari”) először Gian-Giacomo Trivulzio (1440–1518) itáliai zsoldosvezér használta, aki ezt válaszolta a francia királynak arra a kérdésére, hogy milyen felszerelések és készletek szükségesek Milánó bevételeéhez. Stolleis, M.: Die Finanzfrage i. m. 31.

³ V. Károly levele I. Ferdinándnak. Vitoria, 1524. jan. 16. Károly éppen a török elleni harc kapcsán teszi meg az idézett megjegyzést. Die Korrespondenz Ferdinands I. Bd. 1. Die Familienkorrespondenz bis 1526. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte: Korrespondenzen österreichischer Herrscher. Österreichs Bd. 11.) Bearb. von Wilhelm Bauer. Wien 1912. 96–101. Az említett szövegrészt lásd uo. 97. Az adatot idézi: Peter Rauscher: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 41.) Wien–München 2004. 272.

⁴ Idézi: Acsáy Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1. (1888) 68. Acsáy nem pontosan jelöli meg a forráshelyet, az ugyanis a következő műben található: Johann Christian Engel: *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer.* Bd. II. Halle 1798. 17. Lásd még az eredeti forrást: I. Ferdinánd instrukciója Bornemissza Pál veszprémi püspöknek és Werner György kamarai tanácsosnak az erdélyi jövedelmek felülvizsgálatára. Prága, 1552. jan. 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Kamara Archivuma *Diversae instructiones* E 136 I. köt. p. 109–117.

Az, hogy a háborúskodáshoz pénz kell, a 16. században evidencia volt, és ma is annak tartjuk. A várak fenntartása, építése már önmagában is jelentős költségeket emésztett fel. Háborúk idején a korszakban zömében zsoldoshadseregeket fogadtak fel, amelyekben a katonákat mint valamiféle iparost meg kellett fizetni, a hadsereget pedig élelmezni, tűzfegyverekkel és lőszerrel ellátni. Ez utóbbi a hadügyi forradalom nyitányakor még nagyobb kihívást jelentett, az egyre nagyobb szerepet kapó, rohamértékben fejlődő tüzérség miatt az ágyúkhöz és kézi lőfegyverekhez szükséges nyersanyag beszerzése, a fegyverek gyártása mind igen magas szakmai tudást, logisztikát és sok-sok anyagi forrást igényelt. A fejlődő tüzérség az erődépítészetben is komoly, költséges változásokat hozott.⁵ A korszakban megjelenő, az ó-, majd újolasz erődítési rendszerrel (*trace italienne*) megerődített várakat elfoglalni képes első tömeghadseregek felfogadásához igen sok pénzre volt szükség – olyan összegekre, amelyek ekkoriban meghaladták az európai államok pénzügyi lehetőségeit. Hogy egy ország mennyire volt képes mobilizálni a hadseregét, erődöket építeni, hadiflottát fenntartani, a hadsereget tűzfegyverekkel ellátni, abban nagy mértékben szerepet játszott az adott állam felépítése, kormányzata, hadügye, pénzügyigazgatása, az „állami” jövedelmek nagysága és a szükség esetén bevonható pénzügyi források, hitelek és

⁵ A hadügyi forradalom kérdéskörének hatalmas irodalma van, csak a legfontosabb munkákat említve: *Michael Roberts*: *The Military Revolution, 1550–1650*. In: *Uő*: *Essays in Swedish History*. London 1967. 195–225.; *Jeremy Black*: *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800*. Atlantic Highlands 1991.; *David Eltis*: *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*. New York 1995.; *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. Clifford J. Rogers. Boulder–San Francisco–Oxford 1995.; *Jean Béranger*: *La Révolution militaire en Europe (XVe–XVIIIe siècles)*. Paris 1998.; *Geoffrey Parker*: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. 2. kiadás. Cambridge 1999. *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. Clifford J. Rogers. Oxford 1995. A hadügyi forradalommal kapcsolatos fontosabb magyar munkákra is érdemes felhívni a figyelmet: *Kelenik József*: *A hadügyi forradalom hatásai Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában*. Tények és megjegyzések a császári hadsereg valódi katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények* 103. (1990) 80–120.; *Uő*: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában*. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991) 80–122.; *Uő*: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában*. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991) 3–52., illetve összegző jelleggel *Uő*: *The Military Revolution in Hungary*. In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest*. Eds. Géza Dávid – Pál Fodor. Leiden–Boston–Cologne 2000. 117–159.; *Ágoston Gábor*: *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok*. *Történelmi Szemle* 32. (1995) 4. sz. 465–486. Újra kiadva: *Uő*: *Európa és az oszmán hódítás*. Bp. 2014. 157–176.; *Uő*: *Az iszlám haditechnika a történetírás úvesztőjében: az európai hadügyi forradalom-vita és az oszmánok*. In: *uo*. 177–188.; *Uő*: *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*. *Journal of World History* 25. (2014) 85–124.; *Uő*: *Oszmán hadügyi változások a 16–18. században*. *Századok* 152. (2018) 961–980.; *B. Szabó János*: *A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” I–II*. *Hadtörténelmi Közlemények* 117. (2004) 443–480. és 118. (2005) 573–632.; *Uő*: *A félreértett „hadügyi forradalom”*. Egy hadtörténeti eredetű globális világmagyarázat terjedésének dinamikája. *Századok* 152. (2018) 939–960.

más pénzügyi eszközök. A tanulmány célja, hogy a 16. század első évtizedeiben Nyugat- és Közép-Európában végbemenő fenti változásokat a fiskális-katonai állam teóriájához kapcsolódva vegye vizsgálat alá.⁶

A fiskális-katonai államok kialakulása a 16. század elején

A vizsgált korszak a fiskális-katonai államok kialakulásának kezdetére esik.⁷ Mindannak alapján, amit a fiskális-katonai államok kialakításáról tudunk, kijelenthető, hogy 1500 körül indulhattak meg azok a folyamatok, amelyek a 17. század vége felé már jól megfoghatóan létrehozták ezt a fajta államtípust. A terminus megalkotója, Brewer szerint a fiskális-katonai állam főbb jellemzői: 1) jelentős szárazföldi, de még inkább tengeri haderő felállítása és fenntartása; 2) a hadi költségek nagyarányú növekedése, 3) az államadósság ugrásszerű növekedése; 4) az adóbevételek növekedése; 5) az adópolitikában direkt adókról az indirekt adók felé történő elmozdulás; 6) az állami fiskális bürokráciában dolgozó hivatalnokok számának jelentős növekedése; 7) a nagyarányú változások politikai stabilitáson

⁶ A tanulmányban nem tudok kitérni a korszak egyik problémáját képező állam-fogalomra. Ebben az időszakban ugyanis helyesebb dinasztikus monarchiákról és dinasztikus érdekekről beszélni (vö. például *Richard Bonney: The European Dynastic States 1494–1660.* Oxford 1991.; *Jeoren Duindam: Dynasties. A Global History of Power 1300–1800.* Cambridge 2016.). Különösen problematikus a Habsburgok összetett, többközpontú és korszakunkban többvezetésű államkonglomerátumának „besorolása”, így az egyszerűség kedvéért V. Károly összetett és többközpontú birodalmát „Spanyolország”, míg öccse, I. Ferdinánd egyre növekvő területű birtokát (osztrák tartományok, majd Magyar és Cseh Királyság, végül német–római királyi, majd német–római császári méltóság) Habsburg Monarchia megnevezés alatt tárgyalom.

⁷ A fiskális-katonai állam modelljére szintén jelentős mennyiségű irodalom áll rendelkezésre, ezek közül a legfontosabb munkákra utalunk csak: magára az elméletre lásd John Brewer: *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1783.* New York 1989. A 16. század vonatkozásában lásd *Jan Glete: War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660.* (Warfare and History) London–New York 2002. Az elmélet 18. századi alkalmazására: *War, State and Development: Fiscal-Military States in the Eighteenth Century.* Ed. Rafael Torres Sánchez. Pamplona 2007.; *The Fiscal-military State in Eighteenth-century Europe: Essays in Honour of P. G. M. Dickson.* Ed. Christopher Storrs. Burlington 2009. Az elmélet hazai összefoglalására, valamint a Habsburg Monarchia megítélésére összefoglalóan lásd *Kenyeres István: A „Fiscal-Military State” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században.* In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I–II.* Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. I. 91–122., különösen: 95–101. A Habsburg Monarchia kapcsán lásd még *Kenyeres István – Pálffy Géza: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. Századok 152.* (2018) 1033–1076. Spanyolországra és Oroszországra újabban lásd *Korpás Zoltán: A fiskális-katonai állam és a Katolikus Monarchia a 16–17. században. Századok 152.* (2018) 981–1012.; *Sashalmi Endre: A 17–18. századi Oroszország mint fiskális-katonai állam. Századok 152.* (2018) 1013–1032. The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State c. 1648–1815: Contours and Perspectives. Eds. William Godsey – Petr Mat’ a – Thomas Winkelbauer. Megjelenés előtt. A fiskális-katonai állam elméletéhez szorosan kapcsolódik a fiskális állam kialakulására lásd a legfontosabb alpmunkákat: *The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815.* Ed. Richard Bonney. Oxford 1999.; *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914.* Eds. Bartolomé Yun-Casalilla – Patrick K. O’Brien. New York 2012.

és társadalmi közmegegyezésen alapultak. Ezek a tényezők Európa legtöbb nagyhatalma esetében a 18. század elejére állnak össze.⁸

Újabb kutatások a fiskális-katonai állam kezdetét vagy korai szakaszát a 16. század elejétől számítják. Jan Glete szerint a 16–17. századot a fiskális-katonai állam kialakulása szempontjából két korszakra lehet osztani: 1480–1560, valamint 1560–1660 közötti időszakokra. Az első periódust Glete a tradicionális államon belüli együttműködés időszakának tekinti, amelynek főbb jellemzői: 1) a dinasztikus monarchiák létrejötte, megerősödése (erre példa Anglia, Spanyolország, Franciaország, Dánia–Norvégia, Svédország, a Habsburg Monarchia, az Oszmán Birodalom és a Moszkvai Nagyfejedelemség esete); 2) az adóztató állam formálódása, a növekvő költségek fedezése érdekében az egyházi vagyon és jövedelmek állami célra történő lefoglalása, államosítása (a katolikus monarchiákban is!); 3) a korszakra általánosan jellemző gazdasági fellendülés; 4) a hadügyi forradalom első hatásainak megjelenése (tüzérségi fegyverek fejlődése, gyalogságra épülő tömeghadseregek, hadiflotta-fejlesztés, új erődítések megjelenése), valamint 5) a rendek, a gazdasági elit és az uralkodó együttműködése a hadsereg finanszírozása érdekében. A folyamatokat a centralizált adóztató állam erősödése, az állandó hadseregek (szárazföldi és hadiflotta) megjelenése, létszámának folyamatos emelkedése jellemzi. Ugyanakkor Glete hozzáteszi, hogy a fiskális-katonai állam 1500 körül ilyen formában természetesen ismeretlen volt, míg két évszázaddal később már ez lett az európai állam normál típusa.⁹ Ennek alapján tehát érdemes a fiskális-katonai állam 15. század végi – 16. századi eleji kezdeteit vizsgálni Európában. A korszak európai államai eltérő fejlődési utakat jártak be e korszakban is, más-más gazdasági-társadalmi-műveltségi színvonalon álltak, az uralkodók lehetőségei, az országok adottságai, teherviselő képességei eltérők voltak. Amennyiben a korszak nagyhatalmainak szerepét és lehetőségeit kívánjuk összevetni, a terület-lakosság–állami jövedelmek hármast kell a vizsgálatunk homlokterébe állítani.

Az európai államok fiskális-katonai potenciálja a 16. század első felében¹⁰

Áttekintésünket kezdjük az egyértelműen szuperhatalommá váló Oszmán Birodalommal, amely a korszak leginkább fiskális-katonai államnak tekinthető

⁸ Brewer, J.: *The Sinews of Power* i. m. 21–205. A modell összefoglalására lásd *Christopher Storrs*: Introduction. *The Fiscal-Military State in the 'Long' Eighteenth Century*. In: *The Fiscal-military State in Eighteenth-century Europe* i. m. 1–22.

⁹ Glete, J.: *War and the State* i. m. 1–42.

¹⁰ A fejezet az alábbi, frissen megjelent tanulmánykötet bőséges szakirodalmat használó írásaira támaszkodik: *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál. Bp. 2019. Az ettől eltérő adatokat külön jelzem.

szereplője.¹¹ A rendelkezésre álló adatok alapján nem kétséges, hogy egy ilyen mértékű anyagi forrásokkal rendelkező, a társadalom széles rétegeit militarizáló, szolgálati birtokokkal operáló, ugyanakkor professzionális központi zsoldoshadsereget eltartó, de félkatonai szereplőket is nagy számban mozgósító államalakulatnak nem akadt párja a korszakban. Ha csak a területi gyarapodást nézzük, a növekedés üteme elképesztő: az I. Murád (1362–1389) idején 261 ezer km²-re becsült birodalom területe II. Bajezid (1481–1512) idején 883 ezer km²-re, I. Szelim (1512–1520) alatt 1,5 millió km²-re, a vazallus államokkal együtt pedig több mint 2 millió km²-re növekedett. I. Szulejmán (1520–1566) idején a birodalom összterülete 2,5 millió km²-re tehető. Kincstári jövedelmekről a központi kincstár bevételei alapján kaphatunk képet. Ide tartoztak a szultáni ház-birtokok és egyéb közvetlen jövedelemforrások, ennek alapján 1493–1494-ben egy millió dukátra, 1524–1525-ben 2,5 millió dukátra tehetjük a központi uralkodói jövedelmeket. A valódi bevételekről, illetve azok potenciáljáról jobb képet ad az 1527–1528. évi „bűdzs”, ami tájékoztat a javadalombirtokokként kiosztott és a más módon hasznosított jövedelmekről is. Eszerint 8,3 millió dukátnyi bevétellel rendelkezett az Oszmán Birodalom. Érdeemes kiemelni, hogy ebben az évben a kincstár 1,6 millió dukátnyi többlettel zárt, ami példátlan az európai államokkal való összevetésben. A birodalom lakossága 1520–1535 táján 12–13 millió fő lehetett. A hadi potenciál pedig – nyilván nem függetlenül a területtől, a népességtől és az állami jövedelmektől – egyenesen lehangoló volt: az oszmán haderő létszámát a mohácsi csata időszakában több mint 176 ezer főre tehetjük! Ennek alapján nem lepődhetünk meg azon, hogy az oszmánok különösebb megerőltetés nélkül bármikor ki tudtak állítani egy 50–70 ezres hadsereget a szultáni hadjáratokra.¹² Emellett gondot fordítottak tüzéségük modernizálására, azonban intő jel volt, hogy a kézipuskák tekintetében lemaradtak a nyugatiaktól. Logisztikájuk ugyanakkor egyedülálló volt, hadseregszállításban, élelmezésben, hadianyag-ellátásban olyan szintű professzionalizmust mutattak fel, amit a nyugati országok nagyon sokáig még megközelíteni sem tudtak. Ez volt az alapja gyors mozgósítási képességüknek is. Ezek a lehetőségek és képességek az oszmánok számára olyan előnyt jelentettek, amit az európai hadseregek csak 100–150 év múltán tudtak behozni, azaz százezres nagyságrendű hadseregeket csak ekkortól tudtak hadjáratban felvonultatni, bevetni.¹³ Az oszmánok a tengeri és a folyami flottájukra is sokat áldoztak, a tengeren legalább olyan erős volt a

¹¹ *Erol Özvar*: Transformation of the Ottoman Empire into a Military-Fiscal State: Reconsidering the Financing of War from a Global Perspective. In: The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566). Ed. Pál Fodor. Leiden–Boston 2019. 21–63.

¹² *Fodor Pál*: Az Oszmán Birodalom hadszerkezete és hadserege, 1500–1530. In: Új korszak határán i. m. 13–36.

¹³ *Kenyeres I.*: A „Fiscal-Military State” i. m. 105–106.

hadiflottájuk, mint a genovaiaknak, velenceieknek vagy később a spanyoloknak, és a lepantói csatáig (1571) szinte az összes tengeri ütközetet az oszmánok és vazallusaik nyerték. Az Oszmán Birodalom tehát ekkoriban sem szárazföldön, sem vízen nem nagyon volt legyőzhető.

A francia király hatalma a 15. század végére jelentősen megnövekedett, korszakunkban kb. 450 ezer km²-t magába foglaló birodalma lakosságát 1515-ben 16 millióra becsülik. Az állami jövedelmek dinamikusan emelkedtek: 1490-ben kb. 1,5–2,3 millió, 1514-ben 1,9–2,8 millió aranyra rúgtak, I. Ferenc (1515–1547) halálakor pedig a 2,9–4,4 milliót is elérték. Franciaország hadi potenciálja is ehhez mérhető: VIII. Károly (1483–1498) itáliai expedíciós hadserege legalább 30 ezres volt, az 1540-es évek nagy Habsburg-ellenes háborúiban több fronton akár 80 ezer katonát is fel tudtak fogadni, de valószínűleg a 40–50 ezres létszám lehetett reális.¹⁴

A korszak formálódó nagyhatalma a Habsburgok spanyol monarchiája, ahol a törzsterületeknek, Kasztíliának és Aragóniának 1500 körül 4,2 millió lakossága volt, 1541-ben Kasztíliának már 6,2 millió, Aragóniával együtt 7,5 millió népessége lehetett. Ehhez jött még Nápoly és Németalföld – és tegyük hozzá az amerikai gyarmatok – lakossága. V. Károlynak (1516–1556) hatalma csúcán egyes becslések szerint – ideértve a sűrűn lakott Németalföldet, a Német–római Birodalmat és az itáliai birtokokat is – 28 millió alattvalója volt, legalábbis elvben. A közvetlenül uralt spanyol, németalföldi és nápolyi-szicíliai területek összlakossága ugyanis nem lehetett több az előbbi szám felénél, azaz 14 milliónál.¹⁵ A spanyol katolikus uralkodók bevételei 1510-ben 910 ezer aranyra rúgtak, 1559-ben a spanyol koronáé már elérte a 3 milliót is, további becslések alapján V. Károly összjövedelmét 14 millió aranyra tehetjük. A jelentős bevételekhez azonban – mint az alábbiakban részletesen kitérünk rá – hatalmas hitelek társultak. A hadi potenciál a bevételekhez képest éppen ezért nem volt akkora, a 16. század derekán 20 ezer spanyol harcolhatott a félszigeten kívül, 10 ezer pedig azon belül állomásozott. A spanyol terciók ugyanakkor állandóan fegyverben tartott csapatokként szolgáltak, nagy terhet róva ezzel V. Károly kincstárára. A Német–római Birodalom területéről felfogadott hadakkal együtt az összlétszám elérhette az 50 ezret is. Eszerint a Valois–Habsburg ellentétben mindkét fél kb. ugyanakkora erőket tudott mozgósítani.¹⁶

¹⁴ Györkös Attila: A Francia Királyság hadszervezete és hadserege (1494–1534). In: Új korszak határán i. m. 139–153.

¹⁵ Wim Blockmans: Die Untertanen des Kaisers. In: Karl V. und seine Zeit. Hrsg. Hugo Soly. Köln 2003. 234.

¹⁶ Korpás Zoltán: A Spanyol Monarchia hadszervezete és hadserege (1492–1537.) In: Új korszak határán i. m. 155–179.

Anglia népessége a 16. században jelentősen emelkedett, 1540-re már elérte a 3 milliót. VII. Henrik (1485–1509) főként birtok-konfiskálások révén komoly jövedelmet halmozott fel, halálakor elképesztő nagyságrendű összeg: 6 millió dukát volt a kincstár tartaléka.¹⁷ Utóda, VIII. Henrik (1509–1547) kb. 350–400 ezer dukátnyi jövedelemmel rendelkezett, valamint egy jól szervezett állammal – amely jól is gazdálkodott. Többek között a jelentős kincstári tartalék teremtette meg Anglia expanziós célokat szolgáló hadjáratainak anyagi fedezetét, 1522-ben 15 ezres, 1544-ben 42 ezres sereget tudott VIII. Henrik kiállíttatni a franciaországi expedícióira, és emellett a flotta fejlesztésére is nagy figyelmet fordítottak.¹⁸

A lengyel–litván államszövetség, Közép-Kelet-Európa meghatározó szereplője, legnagyobb kiterjedésű államalakulata a korszakban jelentős területvesztéseket szenvedett keleten. Lakossága 1528-ban 2,7 millióra, 1569-ben 3,5 millióra tehető, állami jövedelmei pedig viszonylag mérsékeltek lehettek – 1519-ben 400 ezer dukátról tájékoztat egy velencei diplomata – a korszak más hatalmaihoz képest.¹⁹ Az államszövetség hadi potenciálja ezzel szemben félelmetesen nagyra tekinthető, hiszen a lengyel lakosság 10%-a elvben hadra fogható volt, így 350 ezer főt is mozgósíthattak, Litvániában pedig 70–100 ezer főt. A valóban táborba szállt hadak létszáma ugyanakkor ennek töredékére, 25–35 ezerre tehető.²⁰

Itália témánk szempontjából legfontosabb szereplője Velence. Az egymillió aranyforint körüli állami jövedelmekkel rendelkező²¹ Serenissima Republica, ha kellett, ki tudott állítani 30 ezres zsoldos sereget is, de békeidőben a kiterjedt Terra Ferma és más birtokai védelmére elegendő volt kevesebb katonát

¹⁷ Egy 1531-es velencei követjelentés becsülte 6 millió dukátra, azaz 1 millió 300 ezer fontra VII. Henrik kincstárának pénzkészletét. Más vélemények szerint ennél is több, 1 millió 800 ezer font volt a kincstárban – aranyban. *Frederick C. Dietz*: English Government Finance 1485–1558. University of Illinois Studies in the Social Sciences. Vol. IX. No. 3. September, 1920. 86–87.

¹⁸ *Bánány Attila*: Anglia hadszervezete és hadserege (1485–1547). In: Új korszak határán i. m. 201–223. A 16. század elején Skócia 500–600 ezres népességszámához képest jelentős létszámban tudott mozgósítani: 1513-ban Flodden alatt mintegy 30 ezres skót haderő vonult fel. Uo. 225–231.

¹⁹ *Alvise Bon* velencei követ 1519. évi jelentése tájékoztat a 400 ezer dukátnyi jövedelemről. *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Forrástanulmány. Szeged 1929. XXV. (Eredeti közlést lásd I diarii di Marino Sanuto [= *Sanuto*: Diarii] XXVI. Venezia 1899. 495–502.) IV. Kázmér (1447–1492) jövedelmeit 140 ezer lengyel forintra (złoty) becsülik, öt követően már 96 ezer forintra estek vissza az uralkodói jövedelmek, de ekkor a litván bevételekről nincsenek adatok. Az 1560-as években a litván közkincstárba 435 ezer złoty, a lengyelbe pedig kb. ugyanennyi – 445 ezer forint – jövedelem, azaz összesen 880 ezer lengyel forint folyt be. *Szokola László*: A Lengyel–Litván Államszövetség hadszervezete és hadserege (1501–1531). In: Új korszak határán i. m. 54–55. Aranyban az összeg 551 ezer dukátot tehetett ki. *Véress Endre*: Izabella királyné. Bp. 1901. 254. 5. jegyz. alapján (Véress itt közöl egy 1544. évi adatot, miszerint 1000 lengyel forint 627 magyar arany forintot ért. A magyar arany forint értéke azonos volt a velencei dukáttal.)

²⁰ *Szokola László*: A Lengyel–Litván Államszövetség i. m. 51–66.

²¹ *Carlo Capra*: The Italian States in the Early Modern Period. In: *Bonney, R.*: Rise of the Fiscal State i. m. 421.

fizetnie (kb. 4400 fő), mint a magyar királynak a déli végeken állomásoztatott katonaságára (8–10 ezer). Velence igazi hadi potenciálja azonban a flottában rejtett, aminek a fenntartása óriási összegeket emésztett fel: például 1504-ben 83, 1518-ban 56, 1525-ben pedig mindössze 25 hajót tartott állandó hadi készütségben.²²

A periférián elhelyezkedő, azonban e korszakban éppen feltörekvő Portugália az észak-afrikai hódításai mellett kezdte meg a tengeren túli gyarmatbirodalom kiépítését. Az ország népessége mindössze 1–1,3 millióra tehető a mohácsi csata idején, ám bevételei ehhez képest – a gyarmatoknak köszönhetően – viszonylag tekintélyesek voltak: 1527 körül 390 ezer, 1534-ben már csaknem 700 ezer aranyra tehetjük. A portugál királyok 5000 főt tudtak állandóan zsoldban tartani, Észak-Afrikában és az Estado da Índia területén pedig 2500 főt, ami nem csekély, valamint emellett jelentős tengeri flottát is fenntartottak (akár 22 vitorlással).²³

A korszakban közép-európai nagyhatalomnak számító, 3,3 milliós lakosságú Magyar Királyság jövedelmeit Mátyás király hatalma csúcspontján, amikor Alsó-Ausztria és Szilézia is őt gazdagította, 600–800 ezer magyar arany forintra becsülik. Utódai, a Jagellók bevételeit 250–300 ezer aranyra tehetjük.²⁴ A Magyar Királyság ugyanakkor jelentős hadipotenciállal bírt, köszönhetően a decentralizált hadügynek és az ehhez háttért biztosító adórendszernek: 1521-ben csaknem 70 ezer embert sikerült fegyverbe állítani, 1526-ban is legalább ennyit, Mohács alatt pedig 25–30 ezres, nagy valószínűség szerint 27 ezres sereg gyűlt össze, ami szintén jelentős csatapotenciált jelentett. Az is lényeges szempont, hogy a Magyar Királyságnak jelentős létszámú haderőt kellett állandóan fegyverben tartania – a török elleni határvédelmi katonaság az 1510-es, 1520-as években 8–10 ezer főből állt, ami európai mércével mérve is tekintélyes létszám, ha figyelembe vesszük, hogy ezt a kontingenst állandóan fizetni kellett.²⁵

²² F. Molnár Mónika: Az itáliai államok hadszervezete és hadseregei (1494–1526). In: Új korszak határán i. m. 121–137.

²³ Igaz Levente: A Portugál Királyság hadszervezete és hadserege (1495–1541). In: Új korszak határán i. m. 181–199.

²⁴ Hunyadi Mátyás és Jagelló utódai jövedelmeire vonatkozóan az adatokat és a témára vonatkozó publikációkat jól összefoglalja: Neumann Tibor – C. Tóth Norbert – Pálosfalvi Tamás: Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról. In: Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp. 2019. 36–59. Az adatok újabb értelmezésére és kritikájára lásd Kenyeres István: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt. Megjelenés előtt.

²⁵ B. Szabó János: A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1490–1526). In: Új korszak határán i. m. 67–92., különösen: 71–86.

1. táblázat Európai államok fiskális-katonai potenciálja a 16. század első felében

Államalakulat	Népesség (fő)	„Állami” jövedelem (arany forintban [dukátban])	Katonai potenciál (fő)
Oszmán Birodalom	12–13 millió	8,3 millió	176 000
Franciaország	16 millió	2,9–4,4, millió	80 000
Habsburg Birodalom (Spanyolország, Németalföld, Nápoly stb.)	14 millió	3 millió (ibériai területek) – 14 millió (összbirodalom)	50 000
Lengyel–litván államszövetség	2,7 millió	400 000	25 000 – 450 000
Velence		1 millió	30 000
Portugália	1,3 millió	700 000	7500
Magyar Királyság	3,3 millió	350–400 000	27 000–70 000

Adataink tehát arra mutatnak, hogy az Oszmán Birodalom rendelkezett a legjelentősebb katonai és pénzügyi potenciállal, amelyhez képest a másik két kiemelkedő szereplő, Spanyolország (ideértve a Habsburgok innen kormányzott birtokait is) és Franciaország sem tudott ezzel egyenértékű katonai erőt felmutatni. Ráadásul a két keresztény nagyhatalom csak jelentős hitelekkel volt képes a kihívásoknak megfelelni. A Habsburgok esetében pedig egyszerre kellett szembenézni az oszmán és a francia fenyegetéssel.²⁶

Pénz a háborúra: hitelek és devalváció

A Habsburgok birodalma és Franciaország is igyekezett katonai potenciálja növelése érdekében pénzügyi lehetőségeit kitérgetni, erre leginkább a hitelek révén kínálkozott esély.²⁷ A korabeli államok még alapjában véve a középkori, domaniális bevételeken – azaz az uralkodó saját birtokainak jövedelmein és a királyi regálékon, például pénzverésen, külkereskedelmi vámokon – alapuló pénzügyigazgatása, illetve állami vagy inkább uralkodói jövedelemrendszere nem volt alkalmas a

²⁶ A Habsburgok és az oszmánok hadi és pénzügyi potenciáljának összevetésére újabban lásd *Gábor Ágoston*: Ottoman and Habsburg Military Affairs in the Age of Süleyman the Magnificent. In: *The Siege of Szigetvár* i. m. 287–307.

²⁷ Az alábbiakban csak az európai keresztény országok „állami” hiteleiről lesz szó, az Oszmán Birodalom ugyanis a korszakban nem folyamodott az alább tárgyalandó hitelkonstrukciókhoz, azonban az oszmán hatalmi elit – maga a szultán is – adott magánkölcönt a kincstárnak, illetve az állami adójövedelmek bérbeadását is egyfajta rövid távú hitelezésnek lehetett tekinteni. Lásd *Ózvar, E.*: Transformation i. m. 54–61.; *Fodor Pál*: Adatok az 1596. évi egri (mezőkeresztési) oszmán hadjárat költségeihez. Keletkutatás (2007) 59–68.; *Uő*: Die Kriegsfinanzierung des Osmanischen Reiches im ausgehenden 16. Jahrhundert. Dargestellt am Beispiel des Feldzuges von 1596. In: *Das „Blut des Staatskörpers”* i. m. 43–54.; *Uő*: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. (História Könyvtár Monográfiák 21.) Bp. 2006. 75–124., 150–156. A magyar királyok Mohács előtti hitelügyleteire újabban lásd *Kenyeres I.*: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt i. m.

megnövekedett fiskális igények azonnali kielégítésére. Mint az alábbiakban látni fogjuk, jelentős szerepet kaptak a hitelek és olyan innovatív pénzszerzési lehetőségek, mint az állami koncessziók átengedése, új adók bevezetése és a rendek meggyőzése újabb pénzeszközök biztosítására. Éppen ezért ez az időszak az államok eladósodásának kezdete. A korszakban globálissá váló hitelezési rendszer biztosította az európai hatalmak háborús célokhoz elengedhetetlen pénzeszközeinek növelését.

Az uralkodói hitelezés gyökerei a 13. századig nyúlnak vissza, ezek úgynevezett rövid távú hitelek voltak, azaz a királynak gyorsan kellett a pénz, amit elvben rövid határidővel ígért visszafizetni, igaz, magas kamattal. A 13–14. században főként az itáliai – firenzei, sienai, luccai – bankházak végeztek uralkodói hitelezési tevékenységet, egyik meghatározó partnerük Anglia királya volt. Az első nagyobb itáliai bankkrízis a 14. század első harmadában jelentkezett, a luccai Ricciardi bankház (1301), a sienai Bonsignori (1302), a firenzei Mozzi (1301–1302), Pulci és Rimbertyni (1305), Frescobaldi (1311) Scali (1326), majd a legerősebb firenzei bankházak, a Bardi és Peruzzi (1342–1346) mentek csődbe, elsősorban az angol királynak nyújtott kölcsönök vissza nem fizetése miatt. A legnagyobb bankcsőd III. Edward (1327–1377) háborús veresége miatt 1340-ben következett be, aki ekkor 300 ezer fonttal tartozott (kb. 2 millió dukát) a hitelezőinek, aminek a felét a Bardi és a Peruzzi cégek nyújtották.²⁸ A 15. század közepén a helyükre lépő Mediciek – a tapasztalatokból okulva – már óvatosabbak voltak, a bankház Európa-szerte működő fiiláléi önállóan, társasági formában működtek, így kisebb kockázattal adhattak hitelt, többek között uralkodóknak is, anélkül, hogy a központi bank működését veszélyeztették volna. A pápai jövedelmek kezelésében érdekelt Medici bankház a 15. század második harmadában ilyen fiilálékat tartott fenn Itálián kívül Lyonban, Avignonban, Brugges-ben és Londonban, ez utóbbiakat azonban pénzügyi problémák és az egyre csökkenő profit miatt 1480-ig felszámolták. Az 1430-as évektől az 1480-as évekig a Medicieké volt Európa vezető bankháza. A Mediciek hiteleztek többek között az angol uralkodónak, a pápának, a burgundi udvarnak és később Miksa császárnak is.²⁹ A bankház 1494. évi

²⁸ *Richard A. Goldwaite*: The Economy of Renaissance Florence. Baltimore 2009. 236–237.; *Uő*: Italian Bankers in Medieval England. *Journal of European Economic History* 2. (1973) 763–771.; *James Macdonald*: A Free Nation Deep in Debt. The Financial Roots of Democracy. New York 2003. 110.; *Edwin S. Hunt*: The Medieval Super-Companies. A Study of the Peruzzi Company of Florence. Cambridge 1994. 212–229. Ez utóbbi munka kritikájára lásd *Goldwaite, R. A.*: The Economy 236. 64. jegyz. Az itáliai bankházak által a pápának és a nápolyi királyságnak nyújtott jelentős hitelekre lásd még uo. 231–235.

²⁹ *Raymond De Roover*: The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494. (Harvard Studies in Business History XXI.) Cambridge–London 1963. 279–375., a burgund hitelre uo. 348. Az angol hitelezésre: *Macdonald, J.*: A Free Nation i. m. 11.

– a VIII. Károly itáliai hadjárata miatti – bukása a közvélekedéssel ellentétben³⁰ nem volt végleges és teljeskörű, ugyanis a Mediciek széles kapcsolati hálózatának köszönhetően számos társasági formában, partnerekkel működtetett bankfiókjuk megmaradt.³¹

A banki és hitelezési tevékenységet is folytató firenzei kereskedők a közép-európai régióban is jelen voltak. Szerepük – elsősorban a Magyar Királyságban – a 15. század első és utolsó harmadában volt meghatározó, ezután visszaszorulásuk érzékelhető, de tevékenységük a régióban a 16. század első évtizedeiben is folytatódott.³² A velencei kereskedők is jelentős szerepet játszottak a régióban, a Budán működő velencei kereskedők például közreműködtek a Velence által a Jagellóknak a törökellenes küzdelemre rendelkezésre bocsátott segélypénzek átutalásában, tehát banki tevékenységet is folytattak.³³

A firenzei bankházak a Mediciek visszaszorulását követően, a 16. század első felében továbbra is jelentős szerepet játszottak az uralkodói pénzügyek finanszírozásában. A firenzei Salviatik 1508-ban Lyonban létesített bankháza a Welserekkel együttműködve nyújtott kölcsönöket a francia királynak. A hitelfolyósítás fedezete uralkodói jövedelmek elzálogosítása volt, mint az történt 1521-ben a selyemvámmal, amelynek 8 évi bérletére 112 ezer livre hitelt kapott a francia uralkodó a firenzei-augsburgi konzorciumtól. Szintén 1521-ben további 100 ezer livre kölcsönt vett fel a francia király a lyoni firenzei kereskedőktől.

³⁰ *De Roover, R.*: The Rise i. m. 358–375.

³¹ *Götz-Rüdiger Tewes*: Kampf um Florenz: die Medici im Exil (1494–1512). Köln–Weimar–Wien 2011. 91–249., 603–837. Tewes a Medici-társakat Mediceer-nek nevezi, ilyen társbankárok működtek a Medici érdekeket fenntartva Nápolyban, Lyonban, Rómában és Velencében.

³² *Teke Zsuzsa*: Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után 1404–1437. Századok 129. (1995) 195–214.; *Uő*: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403. Történelmi Szemle 37. (1995) 129–150.; *Uő*: Egy firenzei kereskedő a Jagellókorban: Raggione Bontempi. Századok 141. (2007) 967–990.; *Krisztina Arany*: Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century: A prosopographic study of their economic and social strategies. Kiel 2020.; *Uő*: Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century in Context. Hungarian Historical Review 6. (2017) 5–39.; *Uő*: Magyarországi hitelezésre vonatkozó adatok az 1427. évi firenzei Catastóban. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András Bp. 2012. 165–177.; *Uő*: Buda, mint uralkodói székhely és távolsági kereskedelmi központ a 15. században, a firenzei és dél-német üzletemberek tevékenységének tükrében. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 7. (2012) 153–170.; *Uő*: Firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp. 2008. 277–296.; *Uő*: Foreign Business Interests in Hungary in the Middle Ages. In: The Economy of Medieval Hungary. Eds. József Laszlovszky – Balázs Nagy – Péter Szabó – András Vadas. Leiden 2018. 491–508.

³³ *Teke Zs.*: Egy firenzei kereskedő i. m. 979.; *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagellókorban. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Bp. 2009. 341–342. A genovai kereskedők budai jelenlétére is van adat. *Wenzel Gusztáv*: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Bp. 1882. 24.

1542-ben 200 ezer livrét adtak a Lyonban működő firenzeiek, 100 ezer livrét a luccai kereskedő-bankárok, a Welserek pedig további 50 ezer livrét bocsátottak a rendelkezésére. I. Ferenc 124 ismert hitelezője közül 87 volt itáliai, ebből 45 firenzei, 17 luccai, ezen kívül 18 német, 15 francia, 4 pedig spanyol bankár volt. 1555-ben három firenzei társaság – a Salviati, a Guadagni-örökösök és a Panciatichi-Rinuccini társaság – 400 ezer scudit kölcsönzött a francia koronának.³⁴

A firenzeiek mellett a genovai bankárok jelenléte vált meghatározóvá európai szinten. 1494-ben VIII. Károly francia király itáliai hadjáratára 160 ezer dukát hitelt nyújtottak. 1501-ben pedig 42 ezer dukátos kölcsönt intéztek a spanyol uralkodópárnak és 55 ezer dukáttal szálltak be 1519-ben a császárválasztásba a Habsburg jelölt oldalán. Az V. Károly megválasztásához genovai bankárok által adott 55 ezer dukátot a Gualterrotti, Benedetto Fornari és Lorenzo Vivaldi bankházak adták össze. A században ettől kezdve a genovaiak főként a spanyol és a portugál királyság hitelezésében játszottak egyre komolyabb szerepet, 1547-ben például 300 ezer dukát hitelt nyújtottak V. Károlynak.³⁵ A fenti bankházak mellett ekkor már a Grimaldiak is egyre meghatározóbbak lettek, de fontos kiemelni az állami bank szerepkörét betöltő Casa di San Georgiót is.³⁶

Az itáliai bankházak tehát elsősorban a francia és az itáliai piacon maradtak aktívak, illetve az Ibériai-félsziget irányába „terjeszkedtek”. Az itáliai kereskedők Firenze, Genova és Velence mellett a korszak fontos pénzügyi központjává váló Lyonban vállaltak tevékeny szerepet az állami hitelezésben.

A 16. század elejére Lyon mellett Antwerpen vált az egyik legjelentősebb kereskedelmi és bankközponttá, és szintén ez a város lett a korszakban a váltó- és betétüzletek centruma.³⁷ Az antwerpeni pénzpiac megerősödésében az amerikai ezüst, a délnémet tőke és az erős Habsburg jelenlét játszotta a legjelentősebb szerepet. Antwerpenben számos spanyol és itáliai üzletember telepedett meg, de fontos lerakatuk volt itt a Fuggereknek is, míg a hitelfelvevői oldalon főként a spanyol, a portugál és az angol koronák léptek fel.³⁸ Csak néhány példa: V. Károly hiteleinek

³⁴ *Heinrich Lang*: Herrscherfinanzen der französischen Krone unter Franz I. aus Sicht italienischer und oberdeutscher Bankiers. Die Rolle der Florentiner Salviati als Financiers der französischen Regierung. In: *Das „Blut des Staatskörpers“* i. m. 457–508., különösen: 471–498.

³⁵ *Ferdinand Braudel*: *The Wheels of Commerce. (Civilization and Capitalism: 15th–18th Century Vol. 2.)* London 2002. 392–395.; *Richard Ehrenberg*: *Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert.* Bd. 1. Die Geldmächte des 16. Jahrhunderts. Jena 1892. 325–344.; *Korpás Z.*: *A fiskális-katonai állam* i. m. 1006–1010.

³⁶ *Götz Freiherr von Pölnitz*: *Die Fugger.* Frankfurt am Main 1960. 132.; *Macdonald, J.*: *A Free Nation* i. m. 94–100.

³⁷ *Macdonald, J.*: *A Free Nation* i. m. 124–125.

³⁸ *Ehrenberg, R.*: *Das Zeitalter* i. m. 356–373.; *Macdonald, J.*: *A Free Nation* i. m. 122–128., 153–155.; *Herman Van der Wee*: *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy.* The Hague 1963. 199–207.

összege az antwerpeni bankároknál 1538-ban 700 ezer dukátra, 1554-ben pedig már 1,9 millióra rúgott, a Fuggerek antwerpeni fiókja ugyanakkor VIII. Henriknek hitelezett 150 ezer fontot, a portugál király Antwerpenben felvett hiteleinek összege pedig 1543 és 1552 között 2 millióról 3 millió cruzadosra emelkedett.³⁹

A hadügyi forradalom és a fiskális-katonai állam korai időszakában – nem véletlenül – jelennek meg (az itáliaiak mellett) a nemzetközi szintű hiteleket nyújtani képes német kereskedő-bankárok. Ebben szerepet játszott a nemzetközi és hazai pénzpiacok hitelezési rendszerének átalakulása, a kereskedő-bankároknál felhalmozódó befektethető tőke nagysága és a kamatok kedvező változásai. A közép-európai régió legfontosabb szereplői korszakunkban a Fuggerek és a Welserek voltak, az ő működésük jól érzékelteti az átalakult viszonyokat. A Fuggerek mint kereskedők, majd bankárok fő tevékenységi körét az uralkodók hitelezése jelentette. Első igazán kiemelkedő ügyfelük Habsburg Miksa császár lett, de nem ő volt az egyetlen fontos partnerük. 1495-től a római kúria servitium és annata pénzei, illetve a búcsúpénzek beszédésében is kizárólagosságra tettek szert, ez korábban az itáliai bankházak profilja volt. 1500-tól pedig már jelentős hiteleket nyújtottak a pápai udvarnak, többek között követségek finanszírozására vagy éppen svájci katonák felfogadására. A Fuggerek bérelték a pápai pénzverést, intézték jutalékért cserébe a pápai udvar pénzátutalásait, de luxuscikkek közvetítésében, szállításában is érdekeltek voltak. A pápai udvarral való üzleti kapcsolat X. Leo, a Medici pápa idején (1513–1521) futott fel igazán.⁴⁰ A Fuggerek közép-európai régióban való terjeszkedését és a pénzügyi befektetésiek irányát jelezték az 1480-as évektől az ércekből gazdag Tirolban szerzett ezüst- és rézbányászati koncessziók. Mind a pápai jövedelmek kezelésében, mind az ércbányák üzemeltetésében a Fuggerek a Mediciek példáját követték.⁴¹ A Magyar Királyságban a Thurzókkal közös rézüzletbe kezdtek 1494-től, ez volt „a közös magyarországi üzlet” (Gemeiner Ungarischer Handel), és a magyar királyi udvar egyik fontos hitelezőivé váltak.⁴² A Fuggerek fő kereskedelmi tevékenysége ekkortól a rézre koncentráldott, a régióban – Budán, Lipcsében, Breslauban, Krakkóban és Danzigban – létrehozott lerakataik meghatározó szerepet játszottak e területek bank-, hitel- és rézkereskedelmi ügyleteiben.

³⁹ *Blockmans, W.*: Die Untertanen i. m. 252.; *Macdonald, J.*: A Free Nation i. m. 161.; *Van der Wee, H.*: The Growth i. m. 204. 351. jegyz.

⁴⁰ *Mark Häberlein*: Aufbruch ins Globale Zeitalter. Die Handelswelt der Fugger und Welser. Darmstadt 2016. 22–25.

⁴¹ A Mediciek pápai jövedelem-kezelésére lásd *De Roover, R.*: The Rise i. m. 194–223.; A Mediciek timsó és vasbányák üzemeltetésében voltak érdekeltek. Uo. 142–166

⁴² *Wenzel G.*: A Fuggerek i. m. 16–54.; *Max Jansen*: Jakob Fugger der Reiche. Studien und Quellen 1. (Studien zur Fugger-Geschichte 3.) Leipzig 1910. 149., 367–373., 377–378.; *Götz Freiherr von Pölnitz*: Jakob Fugger. Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance. Bd. 1. Tübingen 1949. 50–53.; *Peter Kalus*: Die Fugger in der Slowakei. Materialien zur Geschichte der Fugger. Bd. 2. Augsburg 1999. 40–211.

A régiót behálózó kapcsolatrendszerük révén a Fuggerek aktív politikai szereplőkké is váltak, amikor támogatták és hitelezték – hasznot kecsegtető ellentételezésért cserébe – a Habsburgok és a Jagellók kiadásait is.⁴³ Legnagyobb uralkodói ügyfelük Miksa császár volt: 1496-ban a Fuggerek 121 600 forintot hiteleztek számára az itáliai hadjáratára a tiroli rézbányák terhére, majd újabb 27 ezer forintot még ugyanekkor. 1508-ban előbb egy 8 ezer forintos hitelt nyújtottak a német–római császárnak, amely hitelt a halli sóhivatalra írtak, majd még ugyanebben az évben egy 128 750 forintos hitel is kifizetésre került, a biztosíték ezúttal is a tiroli réz- és ezüstkitermelés joga volt.⁴⁴ 1514-ben egy 12 ezer forintos, majd egy 32 ezer forintos hitelösszeget bocsátottak a Fuggerek Miksa rendelkezésére – az előbbit a tiroli jövedelmekre, az utóbbira pedig Biberach birtokát kötötte le a császár. 1515-ben már 300 ezer aranyra rúgott az uralkodó összes tartozása a Fuggerek felé, amiből nem fizetett vissza semmit. Miksa halálát követően megindult a küzdelem a császári címért. A választás – a színpalak mögött – a jelöltek pénzembereinek küzdelme is volt, és nem véletlen, hogy az küzdelemből a Fuggerek jöttek ki a legjobban, hiszen az ő protezsztáltak lett a császár. 1519. június 28-án ugyanis a német–római birodalmi rendek Frankfurt am Mainban – több jelölttel, köztük I. Ferenc francia királlyal szemben – végül Habsburg (V.) Károlyt választották császárrá.⁴⁵ Azon túl, hogy a császárválasztáskor döntő választófejedelmek „meggyőzésére” kifizetett összegek jó hitelkihelyezésnek tűntek, a Fuggereknek további okai is voltak Károly támogatására. Az előző császár, Habsburg Miksa ugyanis – mint láttuk – régi ügyfele volt a családnak, a császárnak halálakor már 350 ezer arany forint tartozást halmozott fel náluk. A kölcsön visszaszerzésére pedig csak úgy maradt esélyük, ha egy Habsburgot segítenek a császári trónra. Az 1519. évi császárválasztás költségei 850 ezer arany forintra rúgtak, ebből Jacob Fugger része 543 585 arany forintot tett ki!⁴⁶

A császárválasztás sikere újabb hitelezéseket tett lehetővé. 1528-ban a Fuggerek 33 333 forint hitelt nyújtottak I. (Habsburg) Ferdinánd magyar és cseh királynak a besztercebányai rézre megelőlegezve.⁴⁷ 1530-ban I. Ferdinándnak 275 ezer forintos kölcsönt adtak római királlyá választására, 5 éves visszafizetéssel, 10%-os kamatra és 40 ezer forintos „jutalékkal”. I. Ferdinándnak ekkor kb. egymillió forint tartozása volt a Fuggerek felé!⁴⁸ 1536-ban 100 ezer dukátot hiteleztek V. Károlynak egy évre, a kasztíliai jövedelmekre és az Amerikából

⁴³ Ez utóbbira lásd *Kenyeres I.*: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt i. m.

⁴⁴ *Ehrenberg, R.*: Das Zeitalter i. m. 90–93.

⁴⁵ *Karl Brandt*: Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. Darmstadt 1979. 82–94.; *Alfred Kohler*: Karl V. 1500–1558. Eine Biographie. München 2001. 72–74.

⁴⁶ *Ehrenberg, R.*: Das Zeitalter i. m. 107.; *Pölnitz, G.*: Die Fugger i. m. 132.; *Häberlein, M.*: Aufbruch i. m. 25–27.

⁴⁷ *Wenzel G.*: A Fuggerek i. m. 158–160.

⁴⁸ *Ehrenberg, R.*: Das Zeitalter i. m. 126–131.; *Häberlein, M.*: Aufbruch i. m. 25–27.

érkező aranyra, ezüstre 14%-os kamattal, a következő évben pedig ugyanilyen feltételekkel kölcsönöztek a császárnak. 1537-ben hadfelszerelésekre I. Ferdinánd is a Fuggerektől vett fel egy 83 ezer forintosos hitelt. 1539-ben a Fuggereknek már 1,25 millió forintos kinnlevősége volt V. Károly spanyolországi jövedelmeire utalva. 1540 és 1542 között I. Ferdinánd király összesen 155 ezer forint hitelt vett fel, 1548-ban, a schmalkaldeni háború idején pedig újabb 150 ezer dukát hitelt folyósítottak V. Károlynak a nápolyi jövedelmekre, ezúttal 12%-os kamatra.⁴⁹

A Fuggerek gazdasági erejét jelzi, hogy családi vagyonösszegzésük szerint a cég aktívuma 1527-ben 3 millió arany forintra rúgott, passzívuma pedig 870 ezerre – míg a Fugger-vagyon 1546 körül már 7 millió dukát aktívumot és 2 millió passzívumot mutatott.⁵⁰

A Fuggerekkel a korszakban a szintén augsburgi Welsereket szokás párba állítani. Ők 143 333 arany forinttal „szálltak be” V. Károly megválasztásába. Kereskedelmi, hitelezési gyakorlatuk azonban eltért a Fuggerekétől: kereskedelmi téren megmaradtak a luxuscikkek, a szövet- és a fűszerkereskedelem jól jövedelmező ágazatainál. Azt, hogy a pénznek már akkor sem volt „pártállása”, jól jelzi (amint fentebb utaltunk rá): nem csupán a Habsburgokat, hanem azok ellenfeleinek, a francia trónon ülő Valois-eknek is hiteleztek. A fő hitelkihelyezési partnereik azonban a Habsburgok voltak, ellentételenül pedig nem kisebb üzletbe vágtak, mint egy egész gyarmat jövedelmének „kibérlésébe” – így került Venezuela a Welserek „birtokába”. A jó üzletnek tűnő Venezuela-ügy azonban csúfos kudarc lett, ami a század utolsó harmadában magával rántotta a Welsereket.⁵¹

A fenti két bankár-kereskedő család szereplése is jól mutatja, milyen érdekek mozgatták már akkor is a pénzembereket és milyen kapcsolataik alakultak ki Európa vezető hatalmasságaival. De nem kizárólag a Fuggerek és a Welserek vettek részt Németföldön az uralkodók hitelezésében. A forrásokban bőven találkozunk a Baumgartnerekkel, a Herwartokkal, Höchstätterekkel és más – főként augsburgi – hitelezőkkel is.⁵²

A 15. század közepétől-végétől nemcsak az itáliai vagy délnémet kereskedő-bankárok vettek részt az uralkodói hitelezésben, hanem új szereplők is színpadra léptek: egyházi és világi főrendek, gazdagabb városok, nagyobb tőkével rendelkező helyi kereskedők is bekapcsolódtak az üzletbe. Ezek a helyi szereplők viszonylag korlátozott eszközöket nyújthattak az uralkodók – elsősorban háborús – céljaira. Ez történt

⁴⁹ Uo. 135–140.

⁵⁰ Häberlein, M.: Aufbruch i. m. 27.

⁵¹ Uo. 32–35.

⁵² Ehrenberg, R.: Das Zeitalter i. m. 186–209. Lásd még alább.

például Franciaországban,⁵³ Angliában⁵⁴ vagy Szászországban is. Ez utóbbi esetében konkrét adatokat is ismerünk: 1514-ben az Ernő-féle szász fejedelemség 203 ezer forintra rúgó hitelállományának 49%-át nemesek nyújtották, az Albert-féle fejedelemségrészben pedig az 598 ezer forintra rúgó hitelállomány 42,5%-a származott tőlük 1516-ban. Ez utóbbi arány 1535–1536-ban 67%, 1539–1540-ben 54%, míg 1545–1546-ban 45% – ami ugyan csökkenő mértéket mutató, de mégis elég jelentős hányadot jelentett.⁵⁵ A Magyar Királyságban ugyanez a tendencia figyelhető meg.⁵⁶

Összehasonlításként érdemes végigtekinteni egy, a Habsburgoknak nyújtott hitelekéről a 18. század elején készített összeállítás korszakunkra vonatkozó adatain. Annak ellenére, hogy ez a meglehetősen hosszú lista sem teljes, mégis szemléletes képet ad a formálódó Habsburg-birodalom 1492 és 1543 közötti hiteleinek összegéről és a hitelezők megoszlásáról:

2. táblázat A Habsburg Monarchia 1492 és 1543 közötti hitelezőinek megoszlása⁵⁷

Hitelező	rajnai forint	%
Főrendek személyi kölcsönei	316 615	39,1
Kereskedő–bankár	170 720	21,1
Egyháziak kölcsönei	159 980	19,8
Városok kölcsönei	104 356	12,9
Tartományi rendek kölcsönei	57 411	7,1
Összesen	809 082	100

Az adatok jól szemléltetik, hogy a főrendek voltak a bécsi Habsburgok fő hitelezői. Érdekesség, hogy a legnagyobb hiteleket nyújtók a Habsburg uralkodó pénzügyeiért felelős személyek voltak: Graf von Ortenburg, azaz a kereskedőcsaládból származó kasztíliai Gabriel Salamanca, aki 1519-től I. Ferdinánd titkára, 1521-től

⁵³ Jacques Couer 1438–1451 között a francia király, VII. Károly fő finanszírozója, de ő firenzei és barcelonai kereskedőktől vett fel hiteleket. *Macdonald, J.*: A Free Nation i. m. 112. Jacques Samblançay pedig az 1520-as években játszott hasonló szerepet a francia pénzügyekben. Uo. 126.

⁵⁴ *Ormrod, W. M.*: England in the Middle Ages. In: The Rise of the Fiscal State i. m. 36.

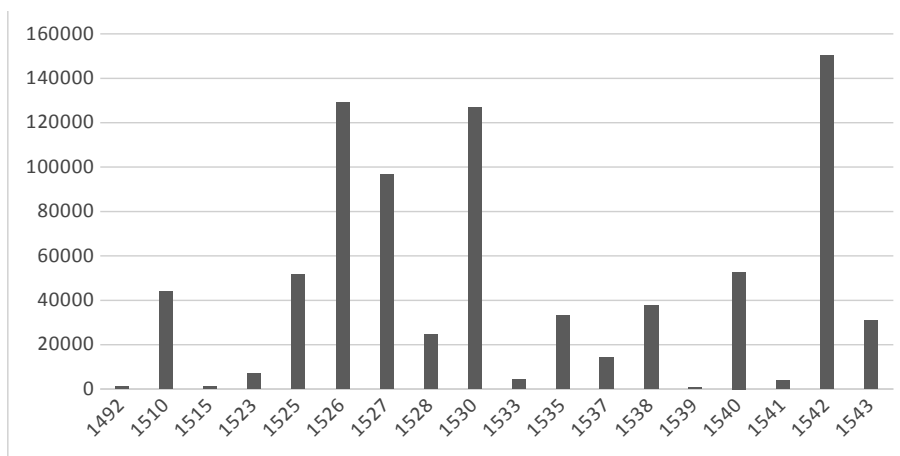
⁵⁵ *Uwe Schirmer*: Kursächsische Staatsfinanzen. Strukturen – Verfassung – Funktionseliten. Stuttgart 2006. 338–347., 488–495.

⁵⁶ Összefoglalóan lásd *Kenyeres I.*: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt i. m.

⁵⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Sammlungen und Selekte, Archivverhandlungen Zl. 9/1, Nr. 1115, „Verzeichnis Deren Kays. König. Cassierten Schuldverschreibungen”. A füzet formájú összeállítás a hitelezők betűrendjében sorolja fel a hitelt nyújtók nevét, a hitel összegét és egyéb adatait. A forrást feldolgozta, de csak az 50 ezer forintnál többet hitelezők adataival: *Lukas Winder*: Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612. In: Das „Blut des Staatskörpers” i. m. 435–458. Részletesebb elemzését ugyanezen elv alapján lásd *Uő*: Die Kreditgeber Ferdinands I., Maximilians II. und Rudolfs II. (1521–1612). Diplomarbeit. Universität Wien. 2013. Az 1543-ig terjedő adatok feldolgozásához felhasználtam Lukas Winder (Bécs) gyűjtését, amit ezúton is köszönök. Az adatokat összevettem az eredeti forrással, amelynek felvételeit Oross András levéltári delegátus bocsátotta rendelkezésemre, amiért szintén köszönetet mondok.

főkancellárja, majd 1522–1526 között főkincstartója volt. Ő összesen 135 ezer rajnai forintot hitelezett az uralkodónak.⁵⁸ A kincstartóságban őt követő hivatali utódja, Hans Hoffman von Grünbühel (1526–1530) 37 ezer rajnai forint kölcsönt nyújtott.⁵⁹ A főrendek után a legjelentősebb összegeket az augsburgi kereskedő-bankárok adták: például a Bimmelek 1527-ben 56 ezer rajnai forintot, míg a Herwartok 1542–1543-ban 105 ezer rajnai forintot hiteleztek.⁶⁰ Az egyháziak – köztük Erhard von der Mark lüttichi bíboros-püspök és a stájerországi Lambrecht apátság – a kereskedő-bankárok hiteivel csaknem megegyező összeggel támogatták I. Ferdinándot. A városok közül Ulm nyújtotta a legtöbb hitelt, 1492 és 1542 között 46 641 rajnai forint kölcsönt adtak a Habsburgoknak (ebből Miksa császárnak 6000 forintot), a hitelezők listáján ebből az időszakból még Nürnberg és Bécs városa található meg. A vizsgált időszakban a hitelek megoszlását az 1. diagram szemlélteti.

1. diagram A Habsburg Monarchia hiteleinek éves megoszlása rajnai forintban (1492–1543)

⁵⁸ Életrajzára és pénzügyigazgatási tevékenységére lásd *Gerhard Rill*: Fürst und Hof in Österreich. Von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht Mohács (1521/22 bis 1526). Bd. 2. Gabriel von Salamanca, Zentralverwaltung und Finanzen. (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte. Bd. 7/2.) Wien–Köln–Weimar 2003. 105–238.; *Winder, L.*: Die Kreditgeber Ferdinands I. i. m. 112–118. 1564-ig Ortenburg (Salamanca), majd fia összesen 157 547 forint hitelt nyújtott az uralkodónak. Uo. 117.

⁵⁹ Hoffman 1528 és 1547 között összesen 299 453 forint hitelt nyújtott az uralkodónak. Életrajzára és ügyleteire lásd *Winder, L.*: Die Kreditgeber Ferdinands I. i. m. 100–103.

⁶⁰ Anton és Hans Bimmelre: *Winder, L.*: Die Kreditgeber Ferdinands I. i. m. 47–48. A Herwartokra: uo. 55–59. 1542 és 1570 között a Herwartok – csak a nagyobb hiteleket tekintve – 944 ezer rajnai forint kölcsönt adtak az uralkodónak. Uo. 59.

Az adatok jól szemléltetik, mikor volt szükség nagyobb összegekre: I. Miksa császár itáliai háborúi, I. Ferenc és V. Károly összecsapása (1525), a mohácsi csata és az azt követő magyarországi Habsburg-hadjárat (1527), majd Bécs 1529. évi védelmét követően, végül Buda 1541. évi török kézre kerülése után a magyar főváros visszafoglalását célzó 1542. évi birodalmi hadjárat idején.

A 15. század végén, a 16. század elején Európa erősebb hatalmai, Anglia, az egyesült spanyol királyságok, Franciaország uralkodói – még – nem voltak eladósodva,⁶¹ az egyetlen kivétel talán Miksa császár volt.⁶² A 16. század közepére azonban ezek az országok jelentős adósságállománnyal szembesültek, sőt Franciaország és Spanyolország államcsőddel is. Az állami hitelek felfutásának oka a Habsburg–Valois vetélkedés, valamint az Oszmán Birodalom európai expanziója elleni küzdelem költségeivel magyarázható. Ez utóbbinak is köszönhetően növekedett a kölcsönállomány Velencében, a Magyar Királyságban, Franciaországban vagy a Habsburgok országaiban.

A hitelek felfutásában jelentős szerepet játszott a kamatok kedvező alakulása. A 16. század elején ugyanis éppen csökkentek a rövid távú hitelek kamatai: Itáliában 5–15%-ról 4–13%-ra, Franciaországban a 14–15. századi 15–20%-ról 5–12%-ra, Spanyolországba és Németalföldön 8–17%-ról 4–13%-ra.⁶³ V. Károly az 1520-as években még 18–20%-ra kapott rövid lejáratú hitel (*asiento*), 1530-tól már csak 15%, az 1540-es években pedig 10% volt ugyanennek a hiteltípusnak a kamata. Amennyiben sikerült hosszú lejáratú, bevételekkel, járadékokkal biztosított hitelügyletet (*juros*) létrehozni, ezek kamatszintje az 1530-as években már 5%-ra is csökkenhetett. 1550-ben kb. 7 millió dukát hitel volt jurosokkal fedezve, 6% körüli kamattal, ami igen jónak számított.⁶⁴ A francia uralkodó Lyonban 1536-ban 12%-os kamattal jutott hitelhez. Ez a tendencia azonban az 1540-es évek vége felé megfordult, az évtized nagy háborúi az egekbe szöktették a hitellezést, aminek következtében a kamatok újfent megindultak felfelé. A helyzet egyre súlyosabbá vált a két nagyhatalmat vezető dinasztia, a Habsburgok és a

⁶¹ Macdonald, J.: A Free Nation i. m. 116.

⁶² Miksa halálakor 6 millió forintra becsülik az általa hitelek miatt elzálogosított birtokainak és jövedelmeinek értékét. Péterfi Bence: A Német–római Birodalom hadszervezete és hadserege (1493–1532). In: Új korszak határán i. m. 105.; Hermann Wiesflecker: Maximilian I. Die Fundamente des habsburgischen Weltreiches. Wien–München 1991. 386. Ez az összeg véleményem szerint túlzott mértékűnek tűnik, ugyanis amikor az osztrák birtokokban öt követő I. Ferdinánd megosztott testvérével, V. Károlyal a nagyatyjuk által rájuk hagyott „hitelörökségen”, akkor egy millió forintnyi hitelt vállalt át az osztrák birtokai terhére. Rill, G.: Fürst und Hof i. m. 299–301.

⁶³ Sidney Homer – Richard Sylla: History of Interest Rates. 4. kiadás. New Jersey 2005. 135–141.

⁶⁴ Macdonald, J.: A Free Nation i. m. 125–124.; Korpás Z.: A fiskális-katonai állam i. m. 1003–1011. Blockmans szerint V. Károlynak az asientokra 1521–1532 között 17,6%-os, 1532–1542-ben 21,3%-os, 1543–1551-ben 27,9%-os, 1552–1556-ban 48,8%-os kamatot kellett fizetnie, míg a jurosokra 10% alatti kamatot említ. Blockmans, W.: Die Untertanen i. m. 252.

Valois-k számára egyaránt. V. Károly 1554-ben lemondott fia, II. Fülöp javára, aki Németalföldön 1555-ben, Kasztíliaiban és a Spanyol Királyságban 1556-ban vette át az uralmat. Kasztília jövedelme ekkor 3 millió dukátra tehető, amelyre 20 millió dukát adósságot terheltek, Németalföldön pedig 3,5 millió dukát volt a rövid távú hitelek összege. Ezek visszafizetése ráadásul egyre kezelhetetlenebbé vált, így nem lepődhetünk meg azon, hogy Antwerpenben például épp ekkor mentek fel a rövid távú hitelek kamatai 10-ről 14%-ra. A helyzetet felmérve II. Fülöp úgy döntött, nem fizeti tovább a rövid távú hiteleket – helyesebben azok kamatait. A bejelentést követően 1557-ben bekövetkezett a világtörténelem első államcsődje, ami nem fizetésektől jelentett, hanem azt, hogy az uralkodó (hitelfelvevő) és a bankárok (hitelezők) kénytelenek voltak újratárgyalni a hitelkonstrukciókat és a tartozások kamatait, nyilván az uralkodó számára a korábbiaknál kedvezőbb feltételek mellett, ami így is rengeteg veszteséget okozott a hitelezőknek.⁶⁵

I. Ferenc francia király halálakor, 1547-ben kb. 6,8 millió livre (3 millió dukát) volt a rövid távú hitelek összege.⁶⁶ A Lyonban működő firenzei bankházak 1555-ben az egyre nehezebb pénzügyi helyzetben lévő francia királynak a korszak egyik legjelentősebb „állami” hitelkonszolidációját javasolták, ebből lett a „Grand parti”. A cél a rövid távú államadósságok hosszú távúra cserélése volt, megfelelő biztosítékok (állami jövedelmek) garانتálása mellett, negyedévente 4%-os, azaz évi 16%-os kamattal. 1557-re 9,6 millió livre (kb. 4,4 millió dukát) hitelt tudtak így konszolidálni, de a fizetési nehézségek és a spanyol államcsőd hatásai miatt bedőlt az egész konstrukció, ez vezetett az első francia államcsödhöz 1558–1559-ben.⁶⁷

Az állami-uralkodói pénzszerzés másik lehetősége a devalváció, más néven a pénzrontás volt. Hogy a devalváció általános európai jelenség volt, számos példa igazolja. Főként Franciaországban és Kasztíliaiban éltek az uralkodók ezzel a módszerrel. Például Franciaországban 1342-ben 75%-os, Angliában 1411-ben 16,5%-os devalvációt hajtottak végre. Franciaországban 1285 és 1490 között 123 alkalommal volt devalváció, ebből 112 esetben több mint 5%-kal csökkentették a pénzek ezüsttartalmát, ugyanebben az időszakban az aranypénzek nemesfémtartalmát is csökkentették 64 alkalommal, ebből 48-szor több mint 5%-kal. A devalvációból származó pénzverési nyereség Franciaországban 1354 és 1490 között a normál időszakban szokásos 7,5%-ról 21%-ra emelkedett, az arany esetében 2%-ról 4,3%-ra, de volt olyan időszak 1419 és 1422

⁶⁵ Macdonald, J.: A Free Nation i. m. 127. A Fuggerek ekkor 600 ezer dukátot vesztek. Uo. 128.

⁶⁶ Uo. 126.

⁶⁷ Uo. 126–127.; Georges Gallais-Hamonno: The Stupendous Modernity of the 1555. 'Grand Parti De Lyon' Loan. (Association Française de Cliométre. Working papers 7.) Orleans 2009.

között, amikor ugyanezek az értékek 40, illetve 60%-ra ugrottak.⁶⁸ A politikai elit, a rendek nem feltétlen voltak devalvációellenesek, csak engedélyhez kívánták kötni az uralkodó ilyen irányú lépéseit, ezért például Aragóniában és Angliában a 14–15. században parlamenti engedélyhez kötötték a pénzleértékelés végrehajtását.⁶⁹ Fejlettebb pénzpiacok esetében arra is akadt példa, hogy a devalvációval sikerült elérni az „államadósság” jelentős csökkentését, konszolidációját. Genovában 1407-ben egy dukát 1,25 genovai lírát ért, a sorozatos devalvációknak köszönhetően 1509-ben már 3 lírát kellett érte fizetni. De mi volt mindennek a pozitív hozadéka? A genovai államadósság 1407-ben 5,9 millió lira volt, ami 1509-ben ennek több mint háromszorosára, 19,3 millió lírára nőtt (327%), dukátban viszont 4,7 millióról „csak” 6,4 millióra, azaz alig több mint az egyharmadával (36%). Nézzük a változások hatását a kamatfizetésre: a kamat a fenti államadósság egészére vetítve 1407-ben évi 280 ezer lira volt, amely összeg 1507-ben csaknem a kétszeresére, 540 ezerre nőtt, ugyanakkor a kamatösszeg dukátban 220 ezerről 180 ezerre csökkent!⁷⁰ Tehát volt arra példa – igaz, fejlett pénzpiaci viszonyok között –, amikor megérte a pénzrontás. Azt is hozzátehetjük, hogy a devalváció folyamatos pénzpolitikai eszköz maradt: Angliában 1544 és 1551 között jelentős devalvációt hajtottak végre, 1544-ben VIII. Henrik mind az arany, mind az ezüstpénzek nemesfém tartalmát 75%-ra csökkentette. Franciaországban 1519 és 1641 között az ezüsttartalmú pénzeket 54%-ra értékelték le, az Oszmán Birodalomban ugyanebben az időszakban 57,5%-ra.⁷¹ A Német–római Birodalom legnagyobb devalvációjára 1620–1621-ben került sor, amikor a pénzromlás mértéke az 500%-ot is meghaladta.⁷² A Magyar Királyságban az 1521 és 1525 között végrehajtott devalváció tehát mindezek ismeretében európai kontextusba ágyazódott.⁷³

⁶⁸ Arthur J. Rolnick – François R. Velde – Warren E. Weber: The Debasement Puzzle: An Essay on Medieval Monetary History. *The Journal of Economic History* 56. (1996) 793–795.

⁶⁹ Macdonald, J.: A Free Nation i. m. 113–115.

⁷⁰ Uo. 97.

⁷¹ 1542 és 1551 között tíz alkalommal történt Angliában devalváció, a folyamat végére a font sterling ezüsttartalmának 83%-át veszítette el, a pénzverési haszon 2%-ról 57%-ra emelkedett. *Ling-Fan Li: After the Great Debasement, 1544–51: Did Gresham’s Law Apply?* (Economic History Working Papers 126/09) London 2009. 8–9.; Rolnick, A. – Velde, F. – Weber, W.: Debasement i. m. 789., 793. Az Oszmán Birodalomban a legnagyobb leértékelésre 1584–1586-ban került sor, amikor az akcse ezüsttartalmának csaknem a felét veszítette el. Özvar, E.: Transformation of the Ottoman Empire i. m. 59–60.; Fodor P.: Vállalkozásra kényszerítve i. m. 57–59. Uo.

⁷² A Kipper und Wipper időszaknak nevezett német–római birodalmi hiperinfláció 1620–1621 táján tört ki: amíg 1620-ban egy birodalmi tallér (ezüstpénz) 180 krajcárt (ezüst váltópénz) ért, 1622-ben már 1000 krajcárra is felszökött az ára. Günther Probszt: *Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918. Teil 2. 3. kiadás.* Wien–Köln–Weimar 1994. 426.

⁷³ Hermann Szuszanna.: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. *Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához. Századok* 109. (1975) 301–336.; Gyöngyössi Márton:

Összegzés

Az 1490 és 1550 között a meghatározó európai államok, helyesebben dinasztikus monarchiák gazdasági és hadi potenciál tekintetében éppen nagy átalakuláson mentek keresztül. A késő középkori uralkodói jövedelmi rendszer nem elégítette már ki az egyre növekvő, főként háborús célokat szolgáló igényeket. A finanszírozási többletigény kielégítésében a hitelek egyre nagyobb szerepet kaptak. A hadseregek felszerelése, mobilizálása, hajóhadak építése, várak erősítése olyan összegű és sokszor gyorsan rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat igényeltek, amelyeket csak hitelek révén lehetett biztosítani. A korszakban egyre fontosabb szerepet kapnak éppen ezért a nagy tőkéket gyorsan mozgósítani képes kereskedő-bankárok, mint például a Fuggerek, Welserek, valamint a firenzei és genovai bankházak, a lyoni vagy az antwerpeni „pénzpiac”. Kialakultak a modern államhitel-finanszírozási módozatok is, a rövid lejáratú hitelek mellett a konszolidált, hosszú távú adósságok rendszere is megjelent, igaz ez utóbbiak általánossá válásához államcsődök kellettek, ugyanakkor a pénzrontás rég bevált eszköze is megmaradt a fiskális eszközök palettáján. Az állami hitelrendszer a 17. század végére az akkor már egyértelműen kialakult fiskális-katonai állam egyik meghatározó elemévé vált, és nagy szerepe lett a brit vagy a francia gyarmatbirodalom, illetve az azzal is járó nagyhatalmi státusz elérésében. A fiskális-katonai állam kezdetei éppen ezért joggal vezethetők vissza a 15. század végére és a 16. század első felére.

THE BEGINNINGS OF THE FISCAL-MILITARY STATE IN EUROPE IN THE FIRST HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY

By István Kenyeres

SUMMARY

The paper explores the beginning phase of the emergence of the fiscal-military states. On the basis of what is known about the formation of fiscal-military states, it can be stated that the processes which led to the clear emergence of the features of this type of state by the end of the seventeenth century had been launched around 1500. The development is marked by the strengthening of a tax-based centralised state, the emergence of standing armies and navies, and their constant increase in numbers. The paper compares the fiscal-military potentials of contemporary European great and middling powers, with special

II. Lajos legendás alkincstartója, Szerencsés Imre és a Moneta Nova. Századok 151. (2017) 607–644. Újabban lásd *Kenyeres I.: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt i. m.*

emphasis on the comparison between the possibilities available to the Ottoman Empire and Hungary. The decisive financial dilemma of the period was the problem of financing the increased military expenditure, in which credit operations played the greatest role. The paper analyses in detail the part played by Italian and German imperial banking houses, the distribution of the creditors who funded the Austrian Habsburgs between 1492 and 1543, the evolution of credit types and interests, as well as the monetary devaluations that were carried out in England, France, and Italy as an alternative form of raising money.